

УДК 81'367.4:81-112

Романенко О.П.

Київський національний лінгвістичний університет

ЕТАПИ РОЗВИТКУ КОМБІНАТОРНОЇ СЕМАСІОЛОГІЇ: ВІД ТЕОРІЇ СПОЛУЧУВАНОСТІ ДО КОМБІНАТОРНОЇ СИНТАГМАТИКИ

Анотація. У статті розглянуто передумови становлення комбінаторної семасіології, починаючи від античних витоків уявлень про закони зв'язків слів у висловленні до сучасних концепцій. Основну увагу зосереджено на аналізі перших положень теорії сполучуваності, сформульованих у царині синтаксису словосполучення М.В. Ломоносовим. Згодом вони були розвинуті крізь призму психологічних законів асоціацій М.В. Крушевським та власне сполучуваності слів, результатом якої стає утворення нових смислів (Л.В. Щерба). Зроблено припущення, що передумовами для становлення комбінаторної семасіології у XX столітті стали: теорія синтаксичної і лексико-граматичної сполучуваності, теорія валентності і теорія комбінаторної синтагматики. Ці теорії у сучасній когнітивно-орієнтованій лінгвістиці трансформувалися в окремі положення теорії концептуальної інтеграції.

Ключові слова: синтаксис, сполучуваність, синтагматика, валентність, семасіологія, комбінаторика.

Romanenko O.P.

Kyiv National Linguistic University

STAGES OF DEVELOPMENT OF COMBINATORIAL SEMASIOLOGY: FROM THEORY OF CO-OCCURRENCE TO COMBINATORIAL SYNTAGMATICS

Summary. In the article are considered the pre-conditions of becoming of combinatorics semasiology, starting from the primary sources of ancient ideas about the connection rules of words in expression to modern conceptions. Basic attention concentrated on the analysis of the first positions of theory of co-occurrence, in area of syntax of word-combination by M.V. Lomonosov. Afterwards they were developed through the prism of psychological laws of associations of M.V. Krushevsky and actually compatibility of words, formation of new senses (L.V. Shcherba) becomes the result of that. The pre-conditions for becoming of combinatorial semasiology in XX century became: theory of syntactic and lexico-grammatical co-occurrence, theory of valency and theory of combinatorial syntagmatics. These theories in the modern cognitive linguistics were transformed in separate positions of theory of conceptual integration.

Keywords: syntax, co-occurrence, syntagmatics, valency, semasiology, combinatorics.

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу в лінгвістиці зберігають свою актуальність ті теоретичні концепції, які пропонують нові підходи до вивчення функціонально-мовленевого аспекту мови, що вплинув на введення теорії сполучуваності слів у функціонально-комунікативне річище синтагматики лексичних одиниць в цілому та інтересом до вивчення когнітивного аспекту сполучуваності слів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комбінаторна семасіологія (М.В. Владацька, В.Г. Гак, М.М. Маковський та ін.), зорієнтована на розкриття всіх можливих семантичних (експліцитних й імпліцитних) потужностей слова крізь призму різних типів його сполучуваності. Відтак, теоретичними складовими комбінаторної семасіології стала теорія сполучуваності слів (Ю.Д. Апресян, В.Г. Гак, М.М. Маковський), яка пізніше перейшла в площину синтагматики (Ю.Д. Апресян, О.С. Ахманова, В.В. Виноградов, В.Г. Гак, А. Гудавичус, І.О. Мельчук, М.В. Нікітін, Д.М. Шмельов та ін.), що досліджує правила сполучуваності (дистрибутивної (Н.З. Котелова, В.В. Морковкін, З. Харріс, Д.М. Шмельов) і валентної (С.Д. Кацнельсон, Г.Л. Тен'єр, Д.М. Шмельов, Степанова М.Д. та ін.) мовних одиниць або їх елементів, та комбінаторики (Н.Г. Архіпова, М.В. Владацька, М.М. Маковський, І.О. Мельчук), на меті якої є вивчення комбінацій слів, що підпорядковані певним комунікативним завданням і які можна утворити із заданої кількості слів за допомогою різнома-

нітних когнітивних і логічних операцій/правил/механізмів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Створення та розробка теорії сполучуваності слів пройшла еволюцію від розділу синтаксиса до самостійної теоретичної дисципліни – комбінаторної семасіології, метою якої є вивчення комбінаторно-синтагматичних властивостей мовних одиниць.

Метою статті є дослідження етапів розвитку теорії сполучуваності, а згодом і комбінаторної синтагматики, які стали теоретичними складовими комбінаторної семасіології.

Виклад основного матеріалу. Сполучуваність як лінгвістичне явище – це основна властивість мовних одиниць, яка забезпечує їх функціонування в мовленні [22], а тому шляхи його вивчення варто шукати на перетині синтаксису, лексикології та власне семасіології.

З позицій синтаксису питання сполучуваності слів намагалися осмислити ще античні філософи. За В.В. Виноградовим, Аполлоній Дискол терміном «синтаксис» позначав зв'язки між словами у реченні, а також між сполученнями звуків, складів та слів композитів. Головне завдання синтаксису, на його думку, полягає в об'єднанні слів у реченні. За його спостереженнями, звуки та склади поєднуються у слова не хаотично, а згідно з певними правилами, так само і слова об'єднуються в реченні на основі закономірних синтаксичних зв'язків, характер яких зумовлений належністю слова до конкретної частини мови [5, с. 10].

Ці філософські ідеї, за словами В.В. Німчука, згодом знайшли продовження у граматиках Лаврентія Зізана (1596) та Мелетія Смотрицького (1691). Саме у праці М. Смотрицького «Грамматика славенскія правилное синтагма» уперше було вжито термін «синтагма» на позначення особливостей поєднання слів за допомогою синтаксичних зв'язків узгодження й керування [12]. Проте тодішні перші погляди граматистів на проблему сполучуваності слів ґрунтувалися лише синтаксичних властивостях елементів мовлення, а функції та значення словосполучень у різних видах речень до уваги не бралися. І лише, починаючи з праць М.В. Ломоносова, було поступово звернуто увагу на зв'язок між синтаксисом та мисленням, синтаксисом та морфологією, синтаксисом та лексикою, а відтак, закладено основи *вчення про сполучуваність слів*, що належать до різних частин мови.

Як зазначає В.В. Виноградов, у лінгвістичній теорії XVIII ст. – першої половини XIX ст. сполучуваність слів уже розглядають як феномен, пов'язаний із *синтаксисом і лексикологією*. О.Х. Востоков досліджує взаємодію лексичних значень та синтаксичних зв'язків слів, тобто роль значення мовних одиниць у структурі семантично зумовлених, лексично обмежених типів словосполучень [5, с. 180]. Виходячи із властивостей синтаксичних категорій та конструкцій, а також внутрішніх (синтагматичних) зв'язків слів різних груп, виникає зародження та становлення теорії сполучуваності, яка на той час ще не мала назви самостійного наукового напрямку.

У подальшому мова досліджується як система, і будь-яке її явище сприймається у взаємозв'язку з іншим явищем: слово виявляє свої якості лише в оточенні інших слів. Реакцією на такий вектор у 60-70-х роках XIX століття стає розробка різних питань синтаксису. Важливими у цьому плані є роботи О.О. Потебні, який зазначав, що «граматична форма повинна узгоджуватися зі своїми синтаксичними відношеннями. адже вона і пізнається за цими відношеннями» [15, с. 19]. Зокрема учений аналізував іменну та дієслівну *синтаксичну комбінаторику*, але залишав поза межами своїх досліджень лексику, що впливає на процес поєднання мовних одиниць [5, с. 341]. Уважаючи просте речення основною синтаксичною одиницею, О.О. Потебня не приділяв належної уваги словосполученню.

Натомість академік П.Ф. Фортунатов припускав, що «словосполучення використовуються не тільки в структурі речення, але й у системі позначень» [21, с. 182]. На його думку, питання про типи словосполучень як словесних позначень або виражень надає дослідникові матеріал для вивчення різноманітних відношень між словами в реченні [21, с. 182].

Але попередні спостереження показують, що у другій половині XIX століття питання сполучуваності не були остаточно вирішені, оскільки вивчалися лише на базі відношень слів як різних частин мови у словосполученні або реченні

Подальші дослідження сполучуваності сягають ідей І.О. Бодуена де Куртене, який, за словами В.В. Виноградова, відкривали «широкій можливості вивчати мову ... не тільки у стані

синхронічної нерухомоті, але й у синхронічній «кінематиці»... [4, с. 12–13].

Учень і послідовник І.О. Бодуена де Куртене, М.В. Крушевський вважав, що системність мови підтримується психологічними за своєю природою законами асоціацій. Уперше вчений надає розширене тлумачення понять «асоціація за суміжністю» та «асоціація за подібністю». Ці способи групування слів у мові «перетворюють безліч слів в одне граматичне ціле. Завдяки асоціації за суміжністю слова утворюють координовану систему, а асоціації за подібністю впорядковують їх у ряди» [5, с. 149]. Його постулати пояснюють структуру мови та закономірності системних зв'язків, які пізніше в лінгвістиці вживаються як *асоціативні та синтагматичні* у Ф. де Сосюра, парадигматичні та синтагматичні відношення у Л. Єльмслева, відношення селекції та комбінації у Р.О. Якобсона [3].

Суттєвим є те, що М.В. Крушевський пов'язує залежність значення слова від його вживання з дією «закону зворотного зв'язку між обсягом і змістом»: «чим ширше вживання слова, тим менше змісту воно буде в собі містити» [1, с. 35–42], тобто збільшення (розширення) синтагматики слова призводить до зменшення (звуження) його парадигматики, та навпаки. Ці факти доводять, що М.В. Крушевський започатковує теорію валентності та сполучуваності в мовознавстві (яку переважно приписують Л. Теньєру і С. Кацнельсону).

На розвиток теорії сполучуваності також вплинули дослідження О.В. Добіаша, який у творах «Синтаксис Аполлонія Дискола» (1882) та «Досвід семасіології частин мови та їх форм» (1897) будує систему синтаксису на семасіологічній основі. Вчений наголошує, що «при визначенні значення слів не можна забувати про їх здатність приєднувати до себе інші слова. Визначивши значення одного чи іншого слова, ми встановлюємо і роль його як частини мови» [5, с. 376]. Головною частиною мови, за О.В. Добіашем, вважається дієслово, завдяки своїй здатності відмінюватися (на цьому наголошував і Л. Теньєр).

Усі ці ідеї було розвинуто у 30-ті роки XX ст. Л.В. Щербою, якого вважають засновником теорії сполучуваності, який уводить у науковий обіг термін «синтагма», під яким розуміє «інтонаційно-значеннєву єдність, яка виражає в даному контексті та в даній ситуації одне поняття і може складатися з одного слова, групи слів і цілого речення», іншими словами, це «фонетична єдність, що виражає єдине значеннєве ціле в процесі мовлення – думки» [23, с. 326–327]. Основна заслуга Л.В. Щерби полягає у тому, що він звернув увагу на закони сполучуваності слів, маючи на увазі «не лише правила синтаксису, але, що важливіше, – правила складання смислів, що дають не їх суму, а нові смисли» [23, с. 68] (це ті положення, на яких ґрунтуються механізми сучасної теорії концептуальної інтерґрації Ж. Фоконьє і М. Тернера).

Продовжили розробку теорії синтагм В.В. Виноградов, О.О. Реформаторський та інші лінгвісти. В.В. Виноградов [5, с. 41–42] припускав, що словосполучення цілком достатньо, щоб виявити зв'язки між словами та їх формами. Ця ідея була

покладена в основу розробки типології синтаксичних зв'язків, насамперед, започаткувала дослідження проблем взаємодії лексики та граматики.

Протягом усього ХХ ст. найбільша увага у питаннях сполучуваності або синтагматики приділялась синтаксичному аспекту. Для виявлення синтаксичних відношень розроблялися спеціальні процедури сегментації або членування тексту (мовлення), які дозволяли відокремити та відділити одну одиницю від іншої, спираючись на властивості її контрасту з сусідніми одиницями: «З одного боку, слова в мовленні, поєднуючись одне з одним, вступають між собою у відношення, що базуються на лінійному характері мови, який виключає можливість вимови двох елементів одночасно. Такі сполучення можна назвати синтагмами» [18, с. 155–156].

Ідеї Ф. де Сосюра обговорювалися у всіх школах структуралізму, де були визначені загальні принципи комбінування знаків при формуванні висловлювання (А. Мартіне).

Для виявлення структурних зв'язків у динамічному синтаксисі Л. Теньєр вводить термін «валентність» – можливість дієслова «приєднати до себе певну кількість актантів...» [20, с. 250]. Але поняття «валентність» лінгвіст співвідносив лише з дієсловом і у зв'язку з цим за кількістю актантів розрізняв авалентні (безособові), моновалентні (неперехідні), дивалентні (перехідні) і тривалентні дієслова. Надалі теорія валентності як суміжний напрям загальної теорії сполучуваності стала розроблятися багатьма лінгвістами. Паралельно теорію валентності розробляє С. Кацнельсон, який вважає, що вона пов'язана зі здатністю слова вступати у зв'язки з іншими словами на основі лексичного значення. Такий погляд наблизив розуміння валентності до лексичної сполучуваності.

Сучасні лінгвісти (О.О. Селіванова) розрізнення термінів «валентність» і «сполучуваність» [16, с. 56] будують на характері зв'язків: валентність розглядається як явище одностороннього зв'язку (сильне слово підпорядковує собі інші слова), а сполучуваність є двонаправленою категорією (поєднуються один із одним різні класи слів і не визначається пріоритет лише за однією частиною мови або певний напрям сполучення).

Валентність – це явище мови, а на рівні мовлення воно знаходить своє вираження у дистрибуції слова, тобто в його оточенні, у конкретних словосполученнях. Відтак, валентність співвідноситься із дистрибуцією як мова і мовлення [13, с. 115].

Традиційно вирізняють лексичну та семантичну дистрибуцію. Лексична дистрибуція розглядається як специфіка сполучуваності лексичних одиниць із тотожними або близькими значеннями, а при семантичній дистрибуції реалізуються різні поєднання в словосполученнях.

О.І. Смирницький зазначає, що дистрибуція лексем виявляється та існує завдяки лексико-семантичним зв'язкам між лексемами. Окремі слова можуть зв'язуватися за змістом. І така дистрибуція лексем за змістом можлива лише завдяки тому, що у свідомості людини відображаються зв'язки та відношення між предметами та явищами реального світу [17, с. 115]. Дистрибутивний аналіз ґрунтується на тому,

що одиниці мови можуть бути визначені через їх оточення, через зв'язки з іншими одиницями того ж рівня [17].

Отже, співвідношення понять «валентність» і «дистрибуція» визначається як співвідношення категорії потенційного і реального. Сама ж дистрибуція характеризується як реалізація здатності слова вступати у різноманітні синтагматичні зв'язки, при чому ця властивість закладена у самому слові [13, с. 115–116].

Виходячи з цього, у найсучасніших працях синтагматику розглядають як правила сполучуваності однорівневих мовних одиниць у широкому та вузькому значенні. За М.В. Влавацькою, в широкому значенні – це розрізнявальна функція мовних одиниць, які є позиційно залежними і утворюють синтагму чи фразу, яка є синтаксичною, інтонаційною та семантичною єдністю. У вузькому – синтагматика – це підсистема мови залежно від обраної одиниці аналізу, яка призначена для опису відношень в межах цієї підсистеми [6].

Залежно від функцій М.В. Влавацька виділяє синтаксичну синтагматику, що вивчає синтаксичну сполучуваність мовних одиниць або закономірності поєднання граматичних класів слів у мовленні. Слідом за В.Г. Гаком, вона виділяє також семантичну синтагматику, де загальні семи, повторюючись у словах, що стоять у синтагматичному ряді в межах речення, ніби підтримують одна одну [6].

Нині синтагматика набула нового вектору обговорення і перейшла у площину комбінаторної семасіології (Ю.Д. Апресян, М.В. Влавацька, В.Г. Гак, М.М. Маковський та ін.), зорієнтованої на розкриття всіх можливих семантичних (експліцитних й імпліцитних) потужностей слова крізь призму різних типів його сполучуваності.

Однією зі складових комбінаторної синтагматики/семасіології є лінгвістична комбінаторика – поняття, яке з'явилося на початку 60-х років ХХ ст. у зв'язку з машинним перекладом і під яким розуміють (М.М. Маковський) «складання та вивчення комбінацій слів, які підпорядковані певним комунікативним завданням за даних умов їх реалізації і які можна утворити із заданої кількості слів». «Комбінаторика виявляється на всіх рівнях мови і є основним принципом організації всіх без винятку мовних одиниць, формою їх існування, еволюції та взаємодії» [10, с. 5–7].

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи, зазначимо, що етапами розвитку комбінаторної семасіології, в рамках якої зародилася та розвинулася теорія сполучуваності, а згодом і синтагматика, стали вчення М.В. Ломоносова про функції та значення словосполучень, психологічні закони асоціації М. В. Крушевського та погляди Л.В. Щерби на утворення нових смислів у процесі сполучуваності слів. Накопичений протягом численних століть теоретичний і практичний матеріал у ХХ столітті став передумовою виникнення та розвитку теорії валентності (М.В. Крушевський, Л. Теньєр, С. Кацнельсон), комбінаторної семасіології (Ю.Д. Апресян, М.В. Влавацька, В.Г. Гак, М.М. Маковський) та теорії концептуальної інтерґрації (Ж. Фоконьє і М. Тернер).

Список літератури:

1. Андромонова Н.А. Синтагматические постулаты Казанской лингвистической школы. *Филология и культура*. 2013. № 1. С. 7–11.
2. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике. Москва, 2003.
3. Березин Ф.М. История лингвистических учений. Москва, 1984. 319 с.
4. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1963. Т. 1. 384 с.
5. Виноградов В.В. Из истории русского синтаксиса. Москва : Изд-во Московского университета, 1958.
6. Влавацкая М.В. Комбинаторная лингвистика: теоретико-методологические основы зарождения и развития. *Научный диалог*. 2012. № 3. С. 8–23.
7. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики. *Проблемы структурной лингвистики 1971. IV. Вопросы грамматики и семантики*. Москва : АН СССР Институт русского языка, 1972. С. 367–395.
8. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва, 1960. Вып. 1. С. 264–389.
9. Лоя Я.В. История лингвистических учений : материалы к курсу лекций. Москва : Высш. шк., 1968. 308 с.
10. Маковский М.М. Лингвистическая комбинаторика : опыт топологической стратификации языковых структур. Москва : КомКнига, 2006. 232 с.
11. Мурзин Л.Н. О динамической природе языка. *Спорные вопросы русского языкознания : Теория и практика*. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1983. С. 61–68.
12. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. : монографія. Київ : Наукова думка, 1985. 223 с.
13. Овчиннікова І.І. Лексико-граматична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Київ, 1993. 212 с.
14. Орендарчук О.Л. Теоретико-методологічні засади вивчення валентності дієслів тематичної групи «чуттєвої сфери». *Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. Філол. науки*. 2010. Вип. 193. С. 51–58.
15. Потебня А.А. Объяснение малорусских и сродных народных песен: Колядки и щедровки. Варшава, 1887. Т. 2. 810 с.
16. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
17. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. Москва : Эдиториал УРСС, 2009. 296 с.
18. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. Москва : УРСС, 2004. 256 с.
19. Степанова М.Д. О «внешней» и «внутренней» валентности слова. *Иностранные языки в школе*. 1967. № 3. С. 13–19.
20. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. Москва : Прогресс, 1988. 656 с.
21. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. Москва : Учпедгиз, 1956. Т. 1. 450 с.
22. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. Москва : Просвещение, 1964. 244 с.
23. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград : Наука. 1974. С. 366.